

NİZAMÜLMÜLK'ÜN DEVLET YÖNETİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ: SİYASETNAME ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Nizamülmülk's Thoughts on State Governance:
An Evaluation Specific to Siyasetname

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ENGİN*

Geliş Tarihi: 17.09.2023 | Yayına Kabul Tarihi: 11.12.2023

Öz

Nizamülmülk, gerek oluşturduğu müesseseler gerekse ilim, eğitim ve kültür alanına sağladığı katkılar nedeniyle Türk-İslam dünyasını büyük ölçüde etkileyen önemli bir devlet adamı olmuştur. Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde bürokrasinin içerisinde yer almış, özellikle Sultan Alparslan ve Melikşah zamanında devlet yönetiminde etkinliğini artırmış, bilgi ve tecrübesiyle onlara yol göstermiştir. Otuz yıl süren vezirlik görevi sırasında idarî, askerî ve mâlî alanda birçok düzenleme yapmış, güçlü bir devlet teşkilatı oluşturmak için uğraşmıştır. Devlete büyük hizmetlerde bulunan Nizamülmülk, Selçuklu devlet yönetiminin aksayan yönlerini ortaya koymak ve vezirlik görevi boyunca elde ettiği deneyimi başkalarına da aktarmak amacıyla Siyasetname adlı eseri yazmıştır. Bu eser, Nizamülmülk'ün devlet yönetimine ilişkin görüş ve düşüncelerini yansıtmaya ve bizzat kendisi tarafından kaleme alınması nedeniyle büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Nizamülmülk'ün devlet yönetimine ilişkin görüşlerini çeşitli yönlerden değerlendirmektir. Bu çerçevede doküman analizi yönteminden yararlanılarak elli fasıl halinde düzenlenen Siyasetname adlı eser incelenmiştir. Eserde Nizamül-

Abstract

Nizamülmülk became an important statesman who greatly influenced the Turkish-Islamic world, either due to the institutions he established or the contributions he made to the fields of science, education and culture. He took part in the bureaucracy during the Ghaznavids and Great Seljuks period, increased his efficiency in the state administration especially during the reigns of Sultan Alparslan and Melikşah, and guided them with his knowledge and experience. During his duty as vizierate, which lasted for thirty years, he made many arrangements in the administrative, military and financial fields and tried to establish a strong state organization. Nizamülmülk, who served in the government greatly, wrote the book "Siyasetname" in order to reveal the failing aspects of the Seljuk state governance and to share the experience he gained during his vizierate duty to others. This book is of great importance as it reflects Nizamülmülk's views and thoughts on state administration and was written by himself.

The aim of this study is to evaluate Nizamülmülk's thoughts on state governance from various aspects. In this context, the book called Siyasetname, organized in fifty chapters, was examined by using the

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, ridvanengin@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7898-0131

mülk'ün devlet yönetimi anlayışının esaslarına ve temel felsefesine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Siyasetname genel hatlarıyla değerlendirildiğinde devlet yönetiminde adalet, ahlâk, dürüstlük, liyakat gibi kavramlar ön plana çıkarılmıştır. Bu kavramlar yüzyıllar geçmesine rağmen halen kamu yönetimi anlayışı içerisinde önemini ve geçerliliğini korumaktadır. Bu sebeple Nizamülmülk gibi yaşadığı döneme damgasını vuran önemli devlet adamları tarafından yazılan eserlerin günümüz yönetim anlayışı çerçevesinde çeşitli yönlerden değerlendirilmesine ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Nizamülmülk, Siyasetname, Devlet Yönetimi.

document analysis method. The book contains important information about the principles and basic philosophy of Nizamülmülk's understanding of state governance. When the Siyasetname is evaluated in general terms, concepts such as justice, morality, honesty and merit are came into prominence in state governance. Although centuries have passed, these concepts still maintain their importance and validity in today's public administration approach. For this reason, it can be said that the books written by important statesmen who left their mark on the period in which they lived, such as Nizamülmülk, need to be evaluated from various aspects within the framework of today's management approach.

Keywords: Nizamülmülk, Siyasetname, State Governance.

1. GİRİŞ

Orta Çağ İslam Dünyasının en etkili devlet adamlarından biri olan Nizamülmülk'ün, 11. yüzyılda hüküm süren Gazneli ve Büyük Selçuklu devletlerinin idarî teşkilatında görev yaptığı yıllar, İslam Dünyasında kültür ve edebiyat alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemi işaret etmektedir. O, yaşadığı dönemde bizzat hükümdarların ardında tüm bu gelişmelere yön veren mühim şahsiyetlerden biri olmuştur (Karaismailoğlu, 2019: 389). Vezirlik dönemi boyunca elde ettiği büyük başarılar ve devlet yönetimi ile ilgili getirdiği yenilikler yalnızca Büyük Selçuklu Devleti'nde değil ondan sonraki diğer Türk devletlerinin yönetim sistemlerinde de etkili olmuştur.

Nizâmülmülk, Alp Arslan'ın hizmetine girdiği andan itibaren genç Melik'in sahip olduğu savaçılık ve komutanlık yeteneklerini geliştirmek bir başka ifadeyle daha iyi bir şekilde yetişmesini sağlamak için büyük çaba göstermiştir. Ayrıca onun muhtelif ilimler, devlet idaresi ve işleyişi gibi konularda ilerlemesi için yardımcı olmuştur. Kısa süre içerisinde aralarındaki güven ve yakınlık o kadar artmıştır ki Nizâmülmülk onun hem hocası hem arkadaşı hem de karşılaştığı her meselede başvurabildiği bir danışmanı haline gelmiştir (Ahmadi, 2019: 9). Tuğrul Bey kendisinden sonra Selçuklu tahtına Çağrı Bey'in oğullarından Süleyman'ın geçmesini istemiş ancak Çağrı Bey'in diğer oğulları Alparslan ve Arslan Yabgu ile bazı emirler buna karşı çıkınca bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Sultan

Alp Arslan, yaşanan bu mücadele sırasında tahta geçmek isteyen rakiplerini bertaraf etmiş olup hüküm sürdüğü yıllarda büyük desteğini ve yardımını aldığı Nizamülmülk'ü vezirlik makamına tayin etmiştir. Ona geniş yetkiler tanıyarak bilgisi, tecrübesi ve yeteneği çerçevesinde Selçuklu Devlet teşkilatını kurmasına imkân tanımıştır (Merçil, 2013: 59).

Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Melikşah iktidara geldiğinde Nizamülmülk devlet yönetimiyle ilgili tüm sorumluluğu üstlenerek kendi kontrolü altında bürokratik bir yapı oluşturmuştur (Yavari, 1992: 127). Melikşah'ın tahta geçmesiyle birlikte devlet altın çağını yaşamış, topraklarını neredeyse bütün İslam dünyasını kapsayacak ölçüde genişletmiştir. Elbette ki devletin bu yükselişinde Nizamülmülk'ün payı çok büyüktür. Çünkü Türk devlet geleneği gereği yönetimle ilgili kararlarda her ne kadar son söz hükümdara ait olsa da bu kararların alınması ve uygulanmasında Nizamülmülk'ün yönlendirici olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta Nizamülmülk'ün etkisi o kadar fazladır ki o dönemi anlatan birçok tarih kitabında dönemin hükümdarı ile eşdeğer derecede Nizamülmülk'ten de bahsedilir. Bazıları Nizamülmülk'ün devlet yönetimindeki etkinliğini açıkça ortaya koyabilmek için bu tezi bir adım daha ileri taşıyarak Sultan Melikşah'ın Nizamülmülk olmadan devleti nasıl yönetebileceğinin bir soru işareti olduğunu belirtmektedir (Tunç ve Çarkıt, 2019: 33).

Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk sayesinde en parlak dönemini yaşarken, bir yandan da devlet işlerinin idaresinde meydana gelebilecek olası aksaklıkların önüne geçmek ve öncesinde gerekli tedbirleri almak için çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Sultan Melikşah devlet yönetimi üzerine bir eser yazılması için yarışma tertip etmiş, yazılan bu eserler arasında en çok Nizamülmülk tarafından kaleme alınan Siyasetname adlı kitabı beğenmiştir (Nizamülmülk, 2021: 20).

Nizamülmülk ünlü Siyasetname adlı eserinde başta hükümdar olmak üzere devletin yönetim kademelerinde yer alan vezirlerin, kadıların, ikta sahiplerinin ve vergi tahsildarlarının halka nasıl davranması ve Selçuklu topraklarında adaletin sağlanması için neler yapılması gerektiği gibi konularda öğüt vermektedir. Bu çalışmanın amacı, devlet yönetimi konusunda derin tecrübe ve bilgiye sahip Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temel ilkeleri ve devlet yönetimiyle ilgili tespit ettiği sorunları değerlendirmektir. Bu amaç doğrultusunda Nizamülmülk'ün konuya ilişkin görüşleri bizzat kendisi tarafından yazılan Siyasetname adlı eserden

alınmıştır. Doküman analizi yönteminden yararlanılarak söz konusu eserde devlet yönetimi ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili tüm fasıllar irdelenmiş, devlet yönetiminde görev aldığı süreçte karşılaştığı çeşitli sorunlar ve bunlara yönelik alınması gereken tedbirler Nizamülmülk'ün bakış açısıyla ortaya konmuştur.

2. BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRİ NİZAMÜLMÜLK'ÜN YAŞAMI VE KİŞİLİĞİ

Büyük Selçuklu Devleti'nin bilge veziri olarak tanınan Nizamülmülk, gerek devlet yöneticiliği gerekse oluşturduğu medreseler sayesinde Türk-İslam tarihinde iz bırakan bir kişiliktir (Kucur, 2019: 201). Asıl adı Ebu Ali Kıvamüddin Hasen b. Ali b. İshak et-Tûsi olup 1018 yılında Horasan'da doğmuştur. Babası Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan Tûs şehrinde vergi tahsildarı olarak çalışmıştır. Annesinin soyu, birçok önemli devlet adamı yetiştirmiş olan Hamid et-Tûsi'ye dayanmaktadır. Nizamülmülk henüz çok küçük yaşta iken annesi vefat etmiştir. Babasıyla birlikte Gaznelilerin o dönemki Horasan valisinin yanında görev alan Nizamülmülk, Büyük Selçuklu Devleti ile Gazneliler arasında 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı'nın ardından Selçukluların hizmetine girmiştir (Özaydın, 2007: 194; Özgüdenli, O.G., 2018: 186). Nizamülmülk, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra taht mücadelesine giren Alparslan'ın yanında yer almış ve Alparslan'ın devlet yönetimini kontrol altına almasıyla birlikte vezirlik makamına tayin edilmiştir. Daha sonra Abbasi Halifesi tarafından kendisine “*Memleketin/ Ülkenin Nizami*” anlamına gelen Nizamülmülk lakabı verilmiştir (Canatan, 2009: 196). Selçuk-nâmé'de de belirtildiği gibi kendisinin böyle bir lakaba lâıyk görülmesinde devlet işlerine özen göstermesi, saltanatı ve devleti yönetimini tam bir düzene kavuşturması etkili olmuştur (Bin Mahmûd, 1977: 9).

Çabuk ve kolay kavrayan, hırslı ve çalışkan bir yapıya sahip olan Nizamülmülk, çocukluk yaşlarından itibaren ilme önem vermiş, bir taraftan şer'i ilimlerle ilgili eğitimine devam ederken, diğer taraftan da Farsça ve Arapça öğrenmiştir. Genç yaşta önemli bilgi birikimine ve yetkinliğe erişen Nizamülmülk, Sultan Alparslan devrinde vezirlik makamına kadar terfi ederek yaklaşık otuz yıl bu görevi başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Görevi boyunca devletin adli, idarî, askerî ve mâli teşkilatında birçok reform gerçekleştirmiş, devletin teşkilatlanması ve güç kazanmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur (Rob, 2019: 290). Bu bağlamda Nizamülmülk'ün devlet teşkilatına sağladığı katkıların, onu Büyük Selçuklu tarihi içerisinde önemli bir yere konumlandığı söylenebilir.

Alparslan ölümünden yakın bir zaman önce Nizamülmülk'ü huzuruna çağırıp onu vasiyetini yerine getirmekle görevlendirir. Buna göre kendisinden sonra Selçuklu tahtına Melikşah geçecektir ve Nizamülmülk devlet işlerinde ona yol gösterecektir (Bundarî, 1945: 46). Öyle ki İbnü'l-Esir'in aktardığına göre Sultan Melikşah'ın askerlerinin halkın malına el uzatıp işkence yapmaya başladığı bir vakitte Nizamülmülk askerlerin bu yaptıklarına devletin aczine ve devlet yönetiminin zayıflamasına neden olacağından dolayı engel olmaya çalışır. Bunun üzerine Sultan Melikşah'ın Nizamülmülk'e "*Sen nasıl uygun görürsen öyle yap. Büyük küçük bütün devlet işlerini sana havâle ettim, sen babasın*" dediği kendisini daima destekleyeceğine dair ant içtiğini belirtmiştir (İbnü'l-Esir, 1991: 83).

Melikşah'ın tahta çıkmasıyla Nizamülmülk'ün hızlı yükselişini ve devlet yönetimindeki başarılarını hazmedemeyen bazı kesimler onun Melikşah ile arasını bozmaya çalışmış ve kısmen de bunu başarmışlardır. Muhalifler, Nizamülmülk'ün devletin önemli makamlarına kendi yakınlarını getirerek devlet içerisinde devlet haline geldiklerini ileri sürmüş ve böylece onu Sultan'ın gözünden düşürmeye çalışmışlardır. Bunun üzerine Melikşah, Nizamülmülk'e haber göndererek kendisine tanıdığı yetkileri aşarak saltanatına ortak olmaya çalıştığını bildirmiş ve onu makamından azletmekle tehdit etmiştir. O güne değin aralarındaki ufak tefek anlaşmazlıklarda daima alttan alarak Melikşah'ı sakinleştirmeye gayret eden Nizamülmülk, bu kez öfkeli bir biçimde kendisine ve devlete yaptığı tüm yardım ve hizmetleri hatırlatarak kendisini görevden alması halinde saltanatının ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yok olacağını belirten bir cevap göndermiştir. Ancak aralarındaki bu gerginliğe karşın Melikşah onu görevden almamıştır (Özaydın, 2007: 194-195).

Nizamülmülk, Sultan Melikşah'ın 1092 yılında Bağdat'a hareket etmesinin ardından yola çıktığı esnada Ebu Tahir-i Errani adlı bir Batınî fedaisi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (Sevim ve Merçil, 1995: 131). Vefat ettiğinde yetmiş iki yaşında olan Nizamülmülk'ün cenazesi İsfahan'a taşınmış ve burada yer alan türbesine defnedilmiştir. Kafesoğlu'nun belirttiği gibi İbn Şihne'nin *Ravzatül Menâzir* adlı eserinde yer alan çeşitli rivayetlere göre Nizamülmülk'ü öldürmeye azmettirenler arasında Melikşah, Melikşah'ın eşi Terken Hatun ve Batınîlerin lideri Hasan Sabbah bulunmaktadır. Fakat yine Kafesoğlu'nun aktardığı üzere İbnül-Adim'in *Tarih-i Haleb* adlı eserinde Sultan Melikşah'ın Nizamülmülk'ün vefatı nedeniyle derin üzüntü duyduğu ve bu hâdiseye hiçbir ilişkisinin olmadığını

söyleyerek yemin ettiği belirtilmektedir (Kafesoğlu, 2019: 203-205). Batınilerin katlettiği ilk devlet adamı olarak kabul edilen Nizamülmülk'ün ölümünden yaklaşık otuz beş gün sonra Sultan Melikşah da vefat etmiştir. Bundan dolayı daha öncesinde Nizamülmülk'ün “kendisinin vezirlik makamından uzaklaştırılmasıyla Sultan Melikşah'ın saltanatının ve tacının yok olacağına” dair sözleri bir keramet olarak yorumlanmıştır (Özaydın, 2007: 195).

Nizamülmülk'ün Horasan valisinin yanında görev almasıyla başlayan siyasi kariyerinin Alparslan'ın Selçuklu sultanı olmasıyla yükselişe geçtiğini ve nihayetinde Melikşah döneminde vezirliği sürdürmesiyle zirveye ulaştığı söylenebilir. Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak devrinin sultanları olarak kabul edilen Alparslan ve Melikşah, esasen devletin tüm kudretini ve gücünü elinde toplamayı başaran Nizamülmülk'ün hizmetlerinden dolayı kendisine çok şey borçlu olduklarını belirtmektedirler (Canatan, 2009: 196).

Nizamülmülk'ün devlet yönetimindeki başarısında babasının bürokrasi içerisinde yer alması ve yetiştiği aile ortamının yanı sıra şahsi özellikleri de etkili olmuştur. Hâdiselere kolayca vâkıf olması, sorunlara kalıcı ve kesin çözümler bulması, inançlı, hakkaniyetli ve yoksullara karşı yardımsever olması, sanata, ilime ve ilim adamlarına saygı göstermesi ve desteklemesi gibi kişisel özellikleri, Nizamülmülk'ün yaşamı boyunca toplumun pek çok kesimi tarafından hürmet görmesine vesile olmuştur (Şimşir, 2019: 71).

Nizamülmülk'ün ölümüyle birlikte devlet yönetiminde ciddi bozulmaların meydana geldiği görülmektedir. Kısa bir süre sonra Melikşah'ın da vefat etmesiyle bu kez hanedan üyeleri arasında taht kavgaları başlamıştır (Tunç ve Çarkıt, 2019: 34).

3. NİZAMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLET YÖNETİMİNDE ESAS ALINMASI GEREKEN TEMEL İLKELER

Siyasetten askeriye, hukuktan eğitime, astrolojiden eser telifine kadar pek çok alanda faaliyet gösteren ve bununla birlikte geniş topraklara sahip güçlü bir devletin yönetiminde söz sahibi olmayı başaran Nizamülmülk, Türk-İslam tarihinin en etkili ve önde gelen kişiliklerinden birisi olmuştur. Nizamülmülk'ün vezirlik yaptığı yıllar aynı zamanda Büyük Selçuklu tarihinin en başarılı ve istikrarlı dönemine tekabül etmektedir. Kuşkusuz Nizamülmülk'ün devlet idaresinde kazandığı bilgi ve deneyim, yaşanan bu parlak dönemin tesisinde birinci derecede etkili olmuştur (Tazi, 2019: 282).

Dönemin toplumsal ve siyasal özellikleri, aldığı eğitim ve devlet idaresi ile ilgili deneyimleri Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temelini oluşturmuştur. Vezirlik görevini yürüttüğü süreçte, yükseliş dönemini yaşayan Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdardan sonra en güçlü adam olmuş hatta bazı dönemlerde -özellikle Melikşah'ın tahta geçtiği ilk yıllarda- hükümdarlık makamının dahi önüne geçmiştir (Tunç ve Çarkıt, 2019: 30). Bu derece kudretli bir konuma ulaşması, yetenekleri ve öncesinde edindiği deneyimler sayesinde Nizamülmülk halen devlet yönetimine ilişkin görüşlerinden yararlanan kıymetli bir fikir ve devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır

Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının temelini oluşturan ilkeleri adalet, liyakat, dürüstlük ve ahlâk, cömertlik ve ölçülülük, teftiş, rüşvet ve yolsuzluğa müsamaha etmemek ve istişare etmek şeklinde sıralamak mümkündür. Bu ilkeler genel hatlarıyla şu şekilde izah edilebilir:

- ♦ **Adalet:** Nizamülmülk'e göre hükümdar ülkeyi adil bir biçimde yönetmelidir. Haftada iki gün Divan-ı Mezalim'e oturarak bizzat haksızlığa uğramış kimselerin şikâyetlerini dinlemeli ve zalimleri cezalandırmalıdır. Bu durum memleketin her yerine yayıldığında zalimler cezalandırılma korkusundan dolayı haksızlığa ve zulme cesaret edemeyeceklerdir (Nizamülmülk, 2018: 17).
- ♦ **Liyakat:** Devlet işleri yol yordam bilmeyen, cahil kimselere bırakılmamalıdır. Aksine bir iş ya da görev tevdi edilirken işinin ehli, becerikli, çalışkan ve deneyimli olmalarına özen gösterilmelidir (Nizamülmülk, 2018: 85-86).
- ♦ **Dürüstlük ve ahlâk:** Merkezden eyaletlere gönderilen devlet memurlarının dürüst, güvenilir, ahlâklı, dindar ve reayanın malında gözü olmayan kimseler arasından seçilmesi gerekmektedir (Nizamülmülk, 2018: 53-61).
- ♦ **Cömertlik ve ölçülülük:** Hükümdar, ne cimri yaftası yapıştırılacak kadar eli sıkı ne de har vurup harman savuran cinsten eli açık olmalıdır. Karşısındakine lütufta bulunurken ölçülü olmalı ve zamanı geldiğinde herkese hak ettiğince cömertlik göstermelidir. Keza aynı durum devlet harcamaları için de geçerli olup hazineye yapılan bu harcamalarda ihtiyatlı olunmalıdır (Nizamülmülk, 2018: 343).

- **Teftiş/denetim:** Hükümdar, devlet adamlarının ve memurlarının icraatları hakkında yeterince bilgi sahibi olmalıdır. Taşradaki yönetici ve memurların kanuna aykırı fiillerinin ortaya çıkarılması için teftiş edilmeleri şarttır (Nizamülmülk, 2018: 29).
- **Rüşvet ve yolsuzluğun önlenmesi:** Nizamülmülk'e göre devlet memurları arasında rüşvet ve yolsuzluğun artması, memlekette insanlar arasındaki karşılıklı güvenin bozulmasına ve huzursuzluklara yol açmaktadır. Hükümdar gereken önlemleri almakla mesuldür ve diğerlerine ibret olması için yolsuzluğa bulaşan memurları azledip cezalandırmalıdır (Nizamülmülk, 2018: 27-28).
- **İstişare:** Hükümdarın aşılması güç meseleler karşısında dost meclisindeki âlimlere danışması, onların fikirlerini alması ve bunları kendi içerisinde karşılaştırarak doğru kararı vermesi gerekmektedir. Onun devlet işlerinde başkalarıyla istişare etmesi zayıf olduğunu değil, tersine karşısındakinin düşüncelerini önemseydiğini göstermektedir (Nizamülmülk, 2018: 127).

Belirtilen bu ilkeler esasında devlet ile reaya arasında karşılıklı güvene dayanan bir ilişki kurulması açısından son derece önemlidir. Görüldüğü gibi bahsedilen ilkelerin bazıları merkezi otoritenin görevlendirdiği devlet memurlarının şahsi nitelikleri ve reaya karşı tutumu ile ilgilidir. Nizamülmülk, bulunduğu yerde merkezi otoriteyi bir diğer ifadeyle hükümdarı temsil eden bu kişilerin liyakat esasına göre seçilmesi, sürekli olarak teftiş edilmeleri, dürüst ve güvenilir olmaları, açgözlü olmamaları, rüşvet ve yolsuzluk gibi suçlardan uzak durmaları gerektiğini ileri sürmektedir.

4. NİZAMÜLMÜLK'ÜN DEVLET YÖNETİMİNDEKİ BAŞARILARI VE ESERLERİ

Nizamülmülk yaklaşık otuz yıl süren vezirlik döneminde önemli başarılar sağlamış ve devlet teşkilatına getirdiği yeniliklerle yalnızca Selçukluları değil, ondan sonraki Türk Devletlerini de etkilemiştir. Nizamülmülk tarafından tesis edilen ve Selçuklulardan İslam dünyasına miras kalan önemli kurumlardan biri de atabeyliktir. Türk geleneklerine göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayıldığı için saltanatın varisleri olan melikler daha küçük yaşlarda iken devlet idaresinde deneyim kazanmak amacıyla eyaletlere gönderilmekteydi. Bu süreçte meliklerin eğitilmesi ve eyalet yönetiminde yardımcı olması amacıyla "atabeg" ya da diğer

ismiyle “atabey” görevlendiriliyordu (Turan, 2005: 310). Bu bağlamda Selçuklu tarihinde atabeg unvanının ilk kez Nizamülmülk'e verildiği görülmektedir (Özaydın, 2007: 195).

Nizamülmülk, Selçuklu Devlet yönetimine pek çok kurum ve eser kazandırmış olup bunlardan biri de ikta sistemidir. Askeri ikta sistemi olarak bilinen bu yapı, ilk olarak 1073 yılında uygulanmış, 1087 yılına kadar Selçuklu topraklarının tamamına yayılmıştır. İlk örneklerine İslam toplumlarında rastlanan bu sistem, Abbasiler devrinde de uygulanmıştır. Bu dönemde uygulanan ikta sisteminde halktan vergiyi toplaması için valiler yetkilendirilmiş, ancak denetimin yetersiz kalması sonucu valilerin eylemlerinin sınırlandırılmaması gibi nedenlerle adaletsizliklere yol açılmıştır. İkta sisteminin bu ilk örneklerindeki dezavantajlı yönlerini tespit eden Nizamülmülk, adaletin tesis edileceği yeni bir ikta sistemi oluşturmuştur. Nizamülmülk'ün çabaları sonucu ortaya çıkan askeri ikta sistemi uygulaması, devletin has arazi sayılmayan topraklarının bölünerek askerlere ve kumandanlara dağıtılması temelinde oluşturulmuştur. Nizamülmülk'ün askeri amaçları doğrultusunda düzenlendiği bu sistemde ikta sahipleri gelirlerini bu topraklardan elde ettiği için arazinin bakımını ve verimliliğini artırmaya daha çok çalışmışlardır. Zira iktalarına verdikleri emeklerle orantılı şekilde gelir sağladıkları için daha özenli bir şekilde çalışmaya başlamışlardır. Böylece sistemin başarılı bir biçimde işlemesi sayesinde bölgeler kolayca denetim altında tutulmuş ve buna ilaveten vergiler de etkin olarak tahsil edilebilmiştir (Tunç ve Çarkıt, 2019: 43-44). Bir diğer ifadeyle ikta sahipleri kazancını artırmak için daha fazla emek ve çaba ortaya koymuş, bu durum topraktan elde edilen verimin ve dolayısıyla da vergilerin artmasını sağlamıştır.

Selçuklu tarihi alanında yaptığı araştırmalarla tanınan Prof. Dr. Osman Turan Selçuklu döneminde Türk-İslam unsurlarını bir araya getirmek suretiyle oluşturulan yeni kurumlar arasında en önemlisinin ikta sistemi olduğunu ileri sürmektedir. Selçuklu Devlet yönetimi bir taraftan askerlerini devletin çeşitli bölgelerine dağıtarak toprak vergilerine bağlı bir ordu oluştururken, diğer taraftan da devletin temelini temsil eden bazı Türkmen boylarının geçimini temin ederek ülkenin idaresine ve imarına katkı sağlamıştır. İkta sahipleri eyaletlerde devlet memuru olarak görevlendirildiği için kanunlarda belirlendiği şekliyle vergileri tahsil etmektedir. Nizamülmülk tarafından oluşturulan bu askerî ikta sistemi sayesinde Büyük Selçuklu Devleti maaş ödemeksizin büyük bir ordu yetiştirmiştir.

Böylece Türkmen nüfusun bir kısmı toprağa bağlı hale getirilerek iskânı sağlanmış ve en önemlisi tarımsal üretim büyük ölçüde artırılmıştır (Turan, 2005: 308). Kısacası devlet, ikta sistemi sayesinde ekonomik, mali, idari ve askeri açıdan pek çok yarar elde etmiş, bir taraftan hazineden herhangi bir harcama yapmadan asker yetiştirirken diğer taraftan da tarımsal üretimi artırarak vergilerin etkin bir biçimde tahsilini sağlamıştır.

Bizans etkisi görülen askerî ikta sisteminin temelleri Nizamülmülk tarafından atılmış olup sistemin işleyişi genel hatlarıyla şu şekildedir: Öncelikle devlet, hanedan üyelerine, yüksek idarecilere ve kumandanlara toprak vermektedir ve bunun karşılığında toprak sahipleri belirli bir sayıda asker yetiştirmekle yükümlüdür. İkta sahipleri aynı zamanda halktan belli miktarda vergi tahsil etmektedir ve böylece devlete ödenmesi gereken vergilerin bir kısmı ikta sahiplerinde toplanmaktadır. İkta sahiplerinin yetiştirdikleri askerler olağan dönemlerde toprak ve tarımla ilgili işlerle meşgul olurken, savaş dönemlerinde ise orduya katılmaktaydı (Canatan, 2009: 199). Esasında Nizamülmülk'ün askeri amaçlara yönelik olarak oluşturduğu bu sistem, hem kuvvetli bir orduya sahip olmanın beraberinde getireceği mâlî yükü asgari düzeye indirmekte hem de devlete ait topraklarda tarımsal üretimi sürekli hale getirmektedir. Devletin kurumsallaşması ve daha muntazam bir işleyişe sahip olması için çaba sarf eden Nizamülmülk'ün getirdiği ikta sistemi ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin ekonomik ve siyasî açıdan güç kazandığı görülmektedir (Özaydın, 2007: 195). İkta sistemi Selçuklu döneminde başarılı bir şekilde uygulanmış ve beklenen verim elde edilmiştir. Bunun etkisiyle Osmanlı Devleti'nde de uzun yıllar benzer bir sistemin uygulandığı bilinmektedir.

Nizamülmülk'ün vezirlik döneminden geriye kalan en önemli eserlerden biri de bizzat ismiyle anılan Nizamiye Medreseleridir. Bağdat, İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Merv ve Âmuş gibi birçok şehirde Selçuklu hükümdarlarının verdiği yetkiyle ve devlet hazinesinden harcanan paralarla medreseler yapılmasını emretmiştir (Yavari, 1992: 111; Sevim ve Merçil, 1995: 131). Nizamiye Medreselerinin kuruluş amacı, “Şiî Fâtımîlerin Sünnî Abbasîleri ve Selçukluları yıpratmak üzere propaganda başlattıkları bir dönemde *ehl-i sünnet inancını kuvvetlendirmek ve devletin ihtiyacı olan görevlileri yetiştirmektir*”. Bu doğrultuda Nizamülmülk, Alparslan ve Melikşah'tan icazet almış ve Selçuklu topraklarının hemen her bölgesinde medreseler açmıştır (Turan, 2018: 328-329; Kafesoğlu, 2019: 174-175). Cüveynî ve Gazzâli gibi ünlü İslam âlimlerinin müderris olarak

görev yaptığı bu medreselerin en önemli özelliği, medrese çalışanlarının aylıklarının yanı sıra öğrencilerin aynı ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması ve buna ek olarak devletin denetim ve kontrolü altında bulunan ilk resmî medreseler olarak kabul edilmesidir (Rob, 2019: 300-301).

Nizamülmülk gerek yazdığı kitap ve risaleler gerekse âlimlerle yaptığı toplantılar sayesinde Fars ve Arap edebiyatına önemli katkı sağlamıştır. Hiç kuşkusuz en büyük katkısı Siyasetname adlı eseridir. Geçmişten bugüne bu eserin çeviri ve basımı için epey uğraşıldığı ve özellikle yönetim alanında pek çok çalışmaya da konu edildiği görülmektedir (Menekşe, 2005: 199; Rob, 2019: 293). Nizamülmülk'ün Siyasetname'nin dışında "*Destûru'l-vezaret*" adını taşıyan ikinci bir eseri daha bulunmakta olup günümüze kadar ulaşmadığı kabul edilmektedir. Ayrıca bu iki eser haricinde Nizamülmülk'e ait küçük bir yazı şeklinde vasiyetnamesi de bulunmaktadır. Bahsi geçen bu vasiyetnamenin bir nüshası, Enderz-nâme ve idari kanunları içeren 1110-1111 tarihli bir mecmua içerisinde yayımlanmıştır (Ak-Kala, 2014: 204).

Neticede Nizamülmülk devletin idarî, mâlî ve askerî açıdan örgütlenmesi için birtakım önlemler almış olup bunların Büyük Selçuklu Devleti'nin dönemin en güçlü devletlerinden biri haline gelmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda devletin teşkilatlanması ve kurumsallaşması için getirdiği birçok yenilik başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer Türk devletlerine de model oluşturmuştur (Nizamü'l-Mülk, 2018: xiii).

5. NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNAME ADLI ESERİ: KONUSU, YAZILIŞ NEDENİ VE İÇERİĞİ

Doğuda çok eski zamanlardan beri toplumun gereksinimlerine uygun ideal devlet yönetiminin nasıl olması gerektiğini anlatan eserlerin kaleme alınması bir gelenek haline gelmiştir. Bu tür eserler benzer adlar taşımakla birlikte genellikle "siyasetname" türü altında toplanmaktadır (Kafesoğlu, 1955: 231). Siyasetname, "devlet işlerini yürütme sanatı" manasına gelen Arapça kökenli *siyaset* sözcüğü ile Farsça'da "mektup" ya da "yazı" anlamındaki *nâme* kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Terim olarak siyasetname, devlet adamlarına yönetimle ilgili bilgi vermek ve devlet idaresinde dikkat edilmesi gereken meselelere ilişkin öneriler sunmak amacıyla yazılan eserlerin genel adı ve bu eserlerin oluşturduğu türü ifade etmektedir (Adalıoğlu, 2009: 304).

Siyasetname türündeki eserlerin ortak yönü, dönemin devlet adamlarını yönetimde meydana gelen bozulmalarla ilgili aydınlatmaktır (Uğur, 2001: 4). İlk ve Orta Çağ toplumlarında tüm güç ve yetki hükümdarda toplanmış olduğundan bu türde yazılmış eserlerin önemli bir kısmı da hükümdarlara takdim edilmiştir. Siyasetnamelerde hükümdarların sahip olması gereken nitelikler ve devlet yönetiminin esasları belirtilmektedir. Dönemin şartlarına göre en ideal devlet örgütlenmesinin nasıl olması gerektiği ve buna ne şekilde ulaşılabileceği anlatılmaktadır. Örnek bir siyasetnamede müellif tarafından üzerinde durulan başlıca hususlar şu şekilde sıralanabilir (Levend 1962: 167-170):

- Hükümdarlarda bulunması gereken temel özellikler,
- Devlet yönetiminde liyakat sahibi kişilere yer verilmesi,
- Devletin hazinesi ve maliyesine ilişkin nasihatler,
- Reayanın durumu ve
- Bir devletin yıkılmasına yol açabilecek etkenler.

İslam dünyasında devlet yönetimine ilişkin tartışmaları Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkan halifelik makamına kadar götürmek mümkündür. Ancak devlet işlerinin yürütülmesi ve düzenlenmesine ilişkin öğüt verme amacı taşıyan siyasetname geleneğinin 8. yüzyıldan itibaren başladığı görülmektedir (Adalıoğlu, 2004: 3). Bu döneme ait İbn'ün-Mukaffa'nın "*er-Risaletü's-Sahabe*" (İslam Siyaset Üslubu) ve Abdülhamid el-Katib'in "*Doğunun Hükümdarı*" adlı eseri bu türün ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir (Canatan, 2014: 8). Bununla birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin geniş bir hâkimiyet alanı oluşturduğu 11. yüzyılın ortalarından itibaren siyasetname türünde eserlerin yazımında büyük ölçüde artış yaşanmıştır. Bu artışta büyük olasılıkla dönemin önemli devlet adamları ve bilginlerinin devletin yükseliş devrinin ardından meydana gelebilecek potansiyel tehlikelere karşı hükümdarları ikaz etme ihtiyacı etkili olmuştur. Büyük Selçuklu döneminde yazılmış en ünlü eser "Nizamülmülk'ün *Siyerü'l-mülük* ya da bilinen adıyla *Siyasetname* isimli Farsça eseridir" denilebilir. (Adalıoğlu, 2009: 305).

Nizamülmülk devlet adamlığının yanı sıra Büyük Selçuklu devlet teşkilatına dair önemli bilgiler sunan Siyasetname isimli eseriyle tanınmaktadır. Bu eser, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın isteği üzerine devlet yönetimine ilişkin aksaklıkların tespit edilmesi amacıyla yazılmıştır. Nizamülmülk 1086-87 yılında yazmaya

başladığı eserini otuz dokuz fasıl olarak 1091 yılında Melikşah'a takdim etmiştir. Sultan tarafından takdir edilen ve büyük değer atfedilen bu eserine Nizamülmülk daha sonra on bir fasıl daha ekleyerek temize çekmesi için saray kâtibine teslim etmiştir (Nizamülmülk, 2021: 20). Dolayısıyla devlet teşkilatı ve bürokrasiye ilişkin konuları ele alan bu eser elli fasıl olarak düzenlenmiştir. Siyasetname'de yer verilen örneklerin ve anlatılan rivayetlerin bazıları İslamiyet öncesi döneme, büyük bir kısmı da Selçuklu öncesine aittir. Böylelikle Nizamülmülk farklı dönemlerdeki uygulamaları mukayese ederek yaşadığı dönem için en ideal olanı belirlemeye çalışmıştır (Özaydın, 2007: 195-196).

Siyasetname, uygarlık ve devlet teşkilatı tarihi alanında çalışan araştırmacılar için zengin bilgiler içermesi nedeniyle pek çok dile tercümesi yapılmıştır (Menekşe, 2005: 198-199). Eser, 1891 yılında Charles Schefer tarafından ilk kez Farsça olarak basılmış, daha sonra 1893'te Fransızca'ya çevrilerek yayımlanmıştır. Ardından başta Türkçe, Arapça ve İngilizce olmak üzere birçok dile tercüme edilerek yayımlandığı görülmektedir (Tazi, 2019: 282).

Nizamülmülk, vezir olarak vazifede bulunduğu yıllardaki yönetim anlayışının bütün niteliklerini Siyasetname'de ele almış olup bu çerçevede söz konusu eser, kendisine başarıyı getiren karakter özellikleri ile devlet yönetiminde benimsediği ilke, tutum ve pratikleri belirlemeye yarayan ölümsüz bir kaynaktır. Zikredilen eser ayrıntılı biçimde tetkik edildiğinde görülmektedir ki Nizamülmülk, devlet idaresinde başarı sağlanabilmesi için hak, adalet, tevazu ve cömertlik gibi hususları ön koşul olarak belirlemiş ve eserin genelinde bunlara sıkça değinmiştir (Şimşir, 2019: 73).

Yalın ve akıcı bir üslupla kaleme alınan Siyasetname, Büyük Selçuklu dönemine kadar süregelen bir geleneğin devamı niteliğinde olmakla beraber kuşkusuz onu diğerlerinden farklılaştıran tarafları da vardır. Örneğin Nizamülmülk eserinde yalnızca hükümdara nasihat vermekle yetinmeyip alınması gereken tedbirleri somut olarak ortaya koymuştur. Ayrıca Sultan Melikşah ile Nizamülmülk arasında ölümünden önce yaşanan anlaşmazlıklar dikkate alındığında devlet ve bürokratik yapı ile yöneten-yönetilen ilişkisine dair görüşlerini açıklarken muhalif bir söylem benimsemekten çekinmediği de görülmektedir (Canatan, 2009: 200-202).

6. SİYASETNAMEDE ELE ALINAN DEVLET YÖNETİMİ İLE İLGİLİ SORUNLAR

Büyük Selçuklu Devleti'ne uzun yıllar hizmet eden Nizamülmülk, vezirlik makamında bulunduğu yıllarda devletin karşı karşıya kaldığı pek çok sorunla bizzat ilgilenmiş, bu bağlamda devlet yönetimiyle ilgili meselelerde Sultan Alparslan ve Melikşah'ın en büyük yol göstericisi olmuştur. Nizamülmülk, Siyasetname'de derin tecrübelerinden hareketle devletin karşılaşması muhtemel sorunları kaleme alarak gerek Sultan Melikşah'a ve ondan sonra tahta geçecek olanlara gerekse çeşitli yönetim kademelerinde yer alan devlet adamlarına yol göstermeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda söz konusu eserde belirtilen devlet yönetimine ilişkin sorunlar genel hatlarıyla yönetsel, mali ve askeri olmak üzere üç başlık altında açıklanacaktır.

6.1. İdarî Sorunlar

Nizamülmülk Siyasetname'nin birçok faslında merkezi otoriteyi eyaletlerde temsil eden devlet görevlilerinin ve yöneticilerin hangi özelliklere sahip olması ve bunların yönetimleri altındaki reaya ile ilişkilerini nasıl yürütmeleri gerektiğini anlatmaktadır. Ayrıca bu kişilerin devlet işleriyle ilgili tüm hususlarda hükümdar ya da onun yetkilendirdiği kişilerce sürekli olarak denetlenmesi, görev ve sorumlulukları doğrultusunda hesap vermeleri gerektiği vurgulanmaktadır.

Nizamülmülk, hükümdarın devlet yönetimi ile ilgili kararlar alırken mutlaka başkalarının bilgi ve deneyimlerinden yararlanmasını bir diğer ifadeyle istişareye açık olmasını önemsemektedir. Ona göre hükümdarın devlet yönetimi ile ilgili meselelerde başkalarına danışması, onun muhakeme yeteneğine sahip olduğunu ve başına buyruk hareket etmediğini göstermektedir. Çünkü devlet yönetimi ile ilgili belirli konularda bazıları derin, bazıları da yüzeysel bilgi sahibi olabilir ya da bazıları sahip olduğu bilgiyi tecrübe ve tatbik etmiş olabilir iken, bazıları ise bunu sınama imkânı elde edememiş olabilir. Dolayısıyla kişilerin belirli meselelerde sahip oldukları bilgi düzeyi ve tecrübe önemli ölçüde farklılaşabilmektedir. Bu nedenle devlet işlerine izlenecek siyasetin, âlimler ve deneyimli kimselerle istişare edildikten sonra belirlenmesi daha doğru olacaktır. Güç durumlar karşısında âlimlerin görüşlerini cesurca beyan etmesi gerekir. Burada hükümdara düşen görev, muhtelif görüşleri mukayese ederek en doğru kararı almaktır (Nizamülmülk, 2018: 193).

Nizamülmülk ayrıca devlet yönetimi ile ilgili meselelerde acele karar alınmamasını öğütlemektedir. Ona göre sabırsızlık zayıf kişiliğin bir göstergesidir. Hükümdar, başkalarından işittiği meseleler hakkında şüpheye düştüğü zaman işin gerçeğini öğrenmek ve hakikatleri ortaya çıkarmak için yeterince araştırma yapmalıdır (Nizamülmülk, 2018: 195). Aksi halde aceleci olmak yanlış kararlar alınmasına yol açabilmekte ve bu durumda hükümdarın adaletine ve güvenilirliğine olan inancın sarsılmasına neden olmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü dönem dikkate alınırsa devletin sahip olduğu geniş toprakları yönetmenin oldukça meşakkatli olduğu söylenebilir. Bu nedenle Nizamülmülk, eyaletlere ve kazalara gönderilecek kadı, amil, şahne ve muhtesip gibi devlet görevlilerinin seçimi konusunda oldukça hassas hareket etmiştir. Ona göre hükümdarın, dini hükümleri gözeten, dikkatli, kalbinde Allah korkusu taşıyan, başkalarına karşı kin ve hasımlık beslemeyen kişileri bulması gerekmektedir. Görevlendirilen bu kişilerin her şeyden önce hükümdara karşı sorumluluklarının olduğunu ve çalıştıkları bölgede olup bitenler hakkında daima hükümdarı bilgilendirmeleri gerektiğini belirtmektedir. Buna ek olarak hükümdarın kendisine verdiği bu görevi gönülsüz olarak yerine getiren ve mesuliyet almaktan kaçınanların cezalandırılması gerektiğini belirterek uymaktadır (Nizamülmülk, 2018: 61).

Siyasetnamede yer alan bir diğer konu da hükümdarın diğer devlet adamları ile ilişkisidir. Nizamülmülk, yüksek makamlara erişmiş devlet adamlarının da ufak tefek kusurlar işleyebileceklerini, hataya düşebileceklerini ancak hükümdarın bu tür kişilere karşı herkesin ortasında aleni biçimde kırıcı ve sert sözler sarf etmemesi gerektiğini belirtmektedir. Onur kırıcı sözler söyleyip azarlamak yerine daha sonra hükümdarın söz konusu kişiyi gizlice yanına çağırarak kendisini uyarmasının yerinde olacağını ifade etmektedir. Aksi takdirde gönlünü incittikten sonra telafi etmenin pek mümkün olmayacağını, böylesi makamlara ulaşmayı başarmış devlet adamlarının kolay yetişmediğini vurgulamaktadır (Nizamülmülk, 2018: 195).

6.2. Mâlî Sorunlar

Fasıllar halinde tertip edilen Siyasetnamé'nin birçok yerinde doğrudan ya da dolaylı olarak devletin mali sorunlarına yönelik tespitler yer almaktadır. Özellikle devletin önemli gelir kaynaklarından birini oluşturan vergilerin toplanma sürecinde

tahsildarların halka eziyet etmesi, belirlenen vergiyi zamanından önce tahsil ederek çiftçileri müşkül duruma düşürmesi ve ayrıca tespit edilen vergi miktarının dışında fazladan para istenmesi devletin karşılaştığı başlıca sorunlar arasında yer almaktadır.

Nizamülmülk Siyasetname'nin üçüncü faslında vergi tahsildarlarının reyaya nasıl davranmaları gerektiğini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Buna göre vergi toplamakla görevlendirilen memurların haraç ve öşürü tahsil ederken reyaya karşı saygılı ve kibar davranmaları gerekmektedir. Ayrıca vergilerin tahsili tarımsal ürünlerin hasat dönemi dikkate alınarak düzenlenmelidir. Aksi takdirde köylü elindeki ürünü ederinden daha ucuza satmak durumunda kalmakta ve güç duruma düşmektedir. Böylece zarar eden köylü işsiz güçsüz kalır, düzeni bozulur ve acınacak duruma gelebilir. Bu sebepten dolayı köylüler arasında öküz ve tohum gereksinim duyacak kadar yoksul hale gelenlerin yurdundan ayrı kalmaması ve kalan günlerini huzur içinde geçirmesi için vergi tahsildarlarının kolaylık sağlaması nasihat edilmiştir. Bununla birlikte vergi tahsildarları daima hükümdarın denetimi ve gözetimi altında olmalıdır. Devlet hazinesinin eksiksiz, saltanatın ise uzun ömürlü olması için hükümdarın kanunlara aykırı hareket eden tahsildarları cezalandırması gerekmektedir. Tahsildar halktan toplaması gereken vergi miktarından daha fazlasını talep ederse, alınan fazla kısım kesinlikle iade edilmelidir. Diğer memurların bu olaydan ders alması ve benzer yolsuzluklara bulaşmaması için suça karışan tahsildarın derhal görevinden azledilerek uzaklaştırılması şarttır (Nizamülmülk, 2018: 17-28).

Keza Nizamülmülk beşinci faslında da benzer bir durumdan söz etmektedir. İktâ sahibi kimselerin kendilerinden toplanması istenen vergilerin haricinde halktan herhangi bir şey almaya yetkilerinin olmadığını, eğer böyle bir durum meydana gelirse bunun divana arz edilmesinin önem taşıdığını düşünmektedir. Reayanın divana müracaat hakkına kesinlikle engel olunmamalıdır. İktâ sahibinin buna engel olmaya çalışabileceğini, böyle bir durumla karşılaşılması halinde mutlak suretle iktasına el konularak görevine son verileceğini ifade etmektedir (Nizamülmülk, 2018: 41).

Siyasetname'nin kırk dokuzuncu faslı devlet hazinesinin yönetimine ilişkindir. Öncelikle Selçuklu döneminde asıl (ihtiyat) hazine ve harç (masraf) hazinesi olmak üzere iki tür hazinenin mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Yıllık vergiye ve haraca bağlı devletlerden alınan para ve hediyeler asıl hazineye aktarılmaktadır. Gelirleri

ve masrafları Büyük Divan'da yapılan müzakereler neticesinde belirlenen eyalet ve vilayetlerden tahsil memurları aracılığıyla toplanan para da harç hazinesinin iradını oluşturmaktadır. Bu hazinenin masraflarının fazla olması nedeniyle paraya ihtiyaç olduğu takdirde meydana gelen açık asıl hazineden kapatılır, alınan borç, tahsilat sonunda asıl hazineye ödenirdi (Kafesoğlu, 2019: 154). Nizamülmülk, hükümdarların hazine gelirleri ve giderlerinin yönetiminde geleceği düşünerek ihtiyatlı davranmaya özen gösterdiklerini ve bunu bir devlet geleneği haline getirdiklerini belirtmektedir. Olağanüstü bir durum ya da zorunluluk olmadıkça asıl hazineden harcama yapılmamasını, eğer buradan harcama yapılmaya mecbur kalınırsa tekrardan yerine konulması gerektiğini ifade etmektedir. Resmî tören ve toplantılarda devlet büyüklerinin kabulü, verilecek armağan ve bahşişler ile sarayın ve askerinin erzakının tedarik edilmesinde herhangi bir sorunla karşılaşılması için gereken tedbirler alınması ve tüm harcamaların aksama olmaksızın devam ettirilebilmesi için eyaletlerden hazineye aktarılan mallara ve paraya asla el sürülmemesi gerekmektedir (Nizamülmülk, 2018: 335).

Son olarak Nizamülmülk, eyaletlerden gönderilen gelirlerin ve yapılan harcamaların ortaya çıkarılarak yazılı hale getirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Hazinenin gelir ve giderleri doğru bir biçimde hesaplanmalı, eğer varsa gereksiz bir harcama kalemi derhal üzeri çizilerek hazinenin yükü azaltılmalıdır. Hazinenin gelir ve gider hesaplarında bir açık ya da noksanlık olması durumunda bunun nereden kaynaklandığı araştırılmalıdır. Ayrıca Nizamülmülk, hükümdarların mali işlerle uğraşan devlet memurlarınca yerine getirilen işlemleri teftiş etmek, gelir ve giderleri denetlemek, devlete ait malları korumak gibi vazifelerinin olduğunu hatırlatmaktadır (Nizamülmülk, 2018: 343-344).

6.3. Askerî Sorunlar

Orta Çağ'da devletler arası hâkimiyet mücadelesinde askeri gücün büyük önem taşıdığı muhakkaktır. Bu bağlamda devlet adamı olarak Nizamülmülk'ün de en fazla üzerinde yoğunlaştığı meseleler arasında Selçuklu ordusu yer almaktadır. Düşmanlara karşı üstünlük kurulması ve savaşların zaferle sonuçlanması için askerinin yiyecek, giyecek, konaklama ve teçhizat gibi ihtiyaçlarının eksiksiz biçimde temin edilmesi son derece önemlidir. Bu çerçevede Nizamülmülk orduda düzenin sağlanması ve ihtiyaçların karşılanması için ne tür önlemler alınması gerektiğine açıklık getirmiştir.

Nizamülmülk'e göre hükümdar savaş hazırlıkları için emir verdiğiğinde askerlerin konaklayacağı bütün mevkiilerde ordunun ihtiyacı olan erzakın tedarik edilmesi gerekmektedir. Bu erzak çoğu zaman parçalar halinde köylüden alınmaktadır. Ordunun güzergâhında bulunan tüm yol, köy ve konaklama yerlerinin ikta sistemine dahil olsa bile hükümdarın bizzat kendisine ait has araziye dönüştürülerek ihtiyaç halinde kullanılmak üzere konaklama ve yerleşim alanı olmayan yerlere toplanması gerekmektedir. Ordunun sefere çıkması kararlaştırıldığında savaş sırasında güç duruma düşmemesi için bahsi geçen tedbirlerin alınması son derece önemlidir (Nizamülmülk, 2018: 139).

Askerlerin geçimlerini sağlamak üzere maaşlarını hazineden nakit olarak ödemek ve daima hazır bulunmalarını sağlamak devlet yönetiminde eskiden beri sürdürülen bir gelenek haline gelmiştir. Askerlere yapılan ödemelerde aksaklık yaşanması ordu içerisinde huzursuzluklara yol açmaktadır. Bu sebeple Nizamülmülk, askere ödenecek maaş ve istihkakın kesin bir biçimde karara bağlanmış ve belirlenmiş olması gerektiğini belirtmektedir. İkta sahiplerine yapılacak ödemelerin elden yapılması, ikta sahibi olmayanların ise alacağı maaşın önceden belirlenerek yılda dört defa hükümdarın huzuruna çağrılarak bizzat kendisi tarafından ödenmesi yerinde olacaktır (Nizamülmülk, 2018: 141).

Siyasetname adlı eserden anlaşıldığı üzere Nizamülmülk ordu içerisindeki hiyerarşik düzene önem vermektedir. Askerler arasında bir ihtiyaç oluştuğunda bunun ilgili makama herhangi bir aracı olmaksızın iletilmemesini, haylbaşı denilen ve belirli bir grup askerin sorumluluğu verilen görevliler vasıtasıyla üstlerine aktarmaları gerektiğini ifade etmektedir. Tersisi durumda haddini aştıkları ve saygıda kusur ettikleri için cezalandırılmaları söz konusudur. Bu nedenle ordu içerisindeki işleyişin ast-üst ilişkisi çerçevesinde yürütülmesi şarttır (Nizamülmülk, 2018: 175).

SONUÇ

Tarih bilimi açısından birinci elden kaynak niteliği taşıyan siyasetname türündeki eserler, devletin işleyişine ilişkin önemli bilgiler sunmakta olup ayrıca yazıldığı dönemin idari, siyasi, toplumsal ve mali yapısını ve sorunlarını da yansıtmaktadır. Bu çalışmada Büyük Selçuklu Devleti'nin bilge veziri olarak bilinen Nizamülmülk'ün devlet yönetimine ilişkin önemli ipuçları sunan Siyasetname adlı eseri incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle Nizamülmülk'ün yönetim anlayışının esasları ve temel ilkeleri

ortaya konmuştur. Daha sonra da devlet yönetiminde meydana gelen çeşitli sorunlar ve bunlara yönelik hükümdar ve devlet adamlarına yapılan öğütler ele alınmıştır.

Nizamülmülk'e göre devlet işleriyle ilgili yanlış bir karar alınmaması için sabırlı olunmalıdır. Aceleyle alınan kararların devleti yanlış yola sürükleyebileceği ve hükümdarın adil yönetim anlayışına zarar verebileceği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte devlet işlerinde istişarenin önemi belirtilmekte, insanların bilgi ve tecrübe düzeyinin birbirlerinden farklı olabileceği göz önünde bulundurularak önemli kararlar alınırken devlet adamlarına ya da âlimlere de mutlaka danışılması tavsiye edilmektedir.

Nizamülmük, devlet yönetimiyle ilgili işlerin dürüst, ahlaklı, kin beslemeyen ve şeri hükümleri gözetken kimselere teslim edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu kişiler aynı zamanda merkezi otoritenin teftiş ve denetimi altında olmalıdır. Böylece yürüttükleri faaliyetlerle ilgili gerektiğinde hesap sorularak düzenli olarak bilgi vermeleri sağlanmalıdır.

Siyasetname adlı eserde devlet hazinesine ait gelirlerin nasıl ve ne şekilde toplanacağına, hazineden yapılacak harcamalarda ihtiyatlı ve ölçülü olunması ve zorunlu haller dışında asıl hazineden harcama yapılmaması gerektiğine dair birçok nasihat verilmektedir. Özellikle vergi tahsildarlarının reyaya karşı tutum ve davranışlarında çok dikkatli olmaları gerektiğini belirtilerek uyarılmaktadır. Ayrıca tahsildarların yerine getirdikleri işin gereği olarak maaşlarının zamanında ve eksiksiz bir biçimde ödenmesi gerektiği aksi takdirde devletten alamadıkları bu paraları halkın sırtına yüklemeye çalışabilecekleri yahut rüşvet, yolsuzluk gibi yollara başvurabilecekleri ileri sürülmektedir. Bu nedenle vergi tahsildarlarının kesinlikle denetlenmesi gerektiği ve bu denetimlerin doğrudan hükümdar ya da onun tarafından görevlendirilen kişilerce gizli, habersiz ve sürekli olarak yapılmasının uygun olduğu ifade edilmektedir.

Nizamülmülk toplanan vergilerin devlet hazinesine eksiksiz bir şekilde intikal ettirilmesini önemsemektedir. Ona göre hazine gelir ve giderlerinin doğru bir şekilde hesaplanarak gereksiz harcamaların üstü çizilmeli ve böylece hazineye yük olmasının önüne geçilmelidir. Bununla birlikte harç hazinesinin gelirleri giderlerini karşılamaya yetmediği durumlarda geri ödenmek kaydıyla asıl hazineden alınabileceğini, özellikle sarayın ve ordunun ihtiyaçlarının zamanında tedarik edilmesinin önem arz ettiğini belirtmektedir.

Nizamülmülk'ün yukarıda değinilen görüşleri esasen günümüz vergileme ilkeleri ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Örneğin vergi tahsildarlarının mükelleflerden vergi haricinde herhangi bir ödeme talep etmemelerini ve bu anlamda keyfiliğin önüne geçilmesi gerektiğini vurgularken "*kanunilik ilkesi*"ni, yine vergilerin mükellefler açısından en uygun zaman ve koşullarda toplanması ve kolaylık sağlanması gerektiğini ifade ederken de "*uygunluk ilkesi*"ni kastetmektedir.

Sonuç olarak Nizamülmülk'ün bundan yaklaşık bin sene önce ortaya koyduğu yönetim felsefesinin temelini oluşturan liyakat, adalet, etik, ahlâk ve dürüstlük gibi kavramların bazıları günümüz kamu yönetimi anlayışında önemini korumakta olduğu görülmektedir. Nizamülmülk'ün devlet yönetimi ile ilgili görüşlerine yer verdiği Siyasetname adlı eserin üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen devlet adamları ve siyasetçilerin başvurabileceği değerli bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Nizamülmülk gibi yaşadığı dönemde büyük ölçüde etkili olan devlet adamları tarafından yazılan eserlerin günümüz yönetim anlayışı çerçevesinde ele alınarak çeşitli yönlerden değerlendirilmesinin yarar sağlayabileceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (2004). "Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları", **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, ss. 1-22.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (2009). "Siyâsetname", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 37, ss. 304- 306.
- AHMADÎ, Bagher Taleei Soltan (2019). "Büyük Vezir Hacı Nizâmülmülk'ün Hayatı, Faaliyetleri ve Eserlerine Kısa Bir Bakış", Editörler: M. Kazım Arıcan, M. Enes Kala, Mehmet Tuğrul, **Bilge Vezir Nizamülmülk**, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, ss. 9-21.
- AK-KALA, Ali Saferi (2014). "Selçuklu Veziri Nizâmül-Mülk'ün Vasiyetnâmesi", Çev. Osman G. Özgüdenli, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 203-214.
- BİN MAHMÛD, Ahmed (1977). Selçuk-nâme II, Haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Gazetesi, Kervan Kitapçılık Basın Sanayii ve Ticaret A.Ş., İstanbul.
- BUNDARÎ, Zubdetun-Nusra (1945). Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- CANATAN, Kadir (2009). "Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak 'Siyasetname' – Büyük Devlet Adamı Nizamülmülk'ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine", **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt: 4, Sayı: 7, ss. 194-220.
- CANATAN, Kadir (2014). İslâm Siyaset Düşüncesi ve **Siyasetnâme Geleneği**, Doğu Kitabevi, Tarih ve Uygurluk Dizisi-10, İstanbul.
- İBNÛL, Esir (1991). İslâm Tarihi El-Kâmil **Fi't-Târih Tercümesi**, 10. Cilt, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1955). Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", **Journal of Turkology**, Cilt: 12, ss. 231-256.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2019). **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, Ötügen Neşriyat A.Ş., İstanbul.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (2019). "Nizâmülmülk Döneminde Kültür ve Edebiyat", Editörler: M. Kazım Arıcan, M. Enes Kala, Mehmet Tuğrul, **Bilge Vezir Nizamülmülk**. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, ss. 389-398.

- KUCUR, Sadi Süleyman (2019). “Kültür ve Medeniyet”, Editör: Gülay Ögün Bezer. **Büyük Selçuklu Tarihi**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2357, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1354, ss. 194-213.
- LEVEND, Agah Sırrı (1962). “Siyaset-nameler”. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten**. Cilt: 10, ss. 167-194.
- MENEKŞE, Ömer (2005). “İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 5, ss. 193-211.
- MERÇİL, Erdoğan (2013). **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.
- NİZAMÜ'L-MÜLK (2018). **Siyasetname**, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- NİZAMÜLMÜLK (2021). **Siyasetname**, Çev. Mehmet Kanar, Say Yayınları, İstanbul.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2007). “Nizâmülmülk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 33, ss. 194-196.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2018). **Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Yayın No: 653. Ankara.
- ROB, Hâni Ebû (2019). “Vezir Nizamülmülk'ün Selçuklu İlmî Hayatındaki Rolü”, Editörler: M. Kazım Arıcan, M. Enes Kala, Mehmet Tuğrul. **Bilge Vezir Nizamülmülk**, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, ss. 289-315.
- SEVİM, Ali ve Erdoğan Merçil (1995). **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR, Mehmet (2019). “Nizamülmülk'ü Devlet Yönetiminde Başarılı Kılan Temel Özellikleri”, Editörler: M. Kazım Arıcan, M. Enes Kala, Mehmet Tuğrul, **Bilge Vezir Nizamülmülk**, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, ss. 67-84.
- TAZİ, Aicha (2019). “Şi'i-Bâtını Nüfuzunun 'Devlete Sızması' Tehlikesi ve Siyasetnâme'den Hareketle Devletin Buna Karşı Harekete Geçmesi”, Editörler: M. Kazım Arıcan, M. Enes Kala, Mehmet Tuğrul, **Bilge Vezir Nizamülmülk**. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 402, ss. 280-287.

- TUNÇ, Ahmet ve Merve Çarkıt (2019). “Nizamülmülk’ün Türk-İslam Yönetim Geleneğine Yaptığı Katkıları”, **Management and Political Sciences Review**, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 29-51.
- TURAN, Osman (2019). **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul.
- UĞUR, Ahmet (2001). **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- YAVARİ, Nequin (1992). **Nizam al-Mulk Remembered: A Study in Historical Representation**, Columbia University.